

СЕКЦИЯ 4

Құқықтық реттеуді жетілдірудегі қылмыстық саясаттың рөлі

Роль уголовной политики в совершенствовании правового регулирования

ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТІ РЕТІНДЕ ЖАУАП АЛУДЫҢ ТАКТИКАЛЫҚ МАҚСАТЫ МӘСЕЛЕСІ

Әбіл М.Қ. 2 курс магистрантым академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ

Тергеу әрекеттерінің ішінде кең таралған түрі, ол жауап алу болып табылады. Қылмыстық процестегі және криминалистикадағы жауап алу бірдей емес және ажыратқан жөн. Жауап алу процессуалдық түсінік ретінде айғақ және бір уақытта ауызша тергеу әрекеті болып табылады, онда тергеуге қажет ақпарат жауап берушіге ауызша хабарланады, тергеуші берілген көрсеткіштерді дұрыс жазуға және рәсімдеуге міндетті.

Жауап алудың криминалистикалық түсінігі кең мағынамен анықталады, себебі криминалистикада, адамдар - тергеушімен және жауап беруші арасындағы қарым-қатынас бей ауызша өтуі мүмкін. Мысалы, ым-ишаралар, моторика, интонация, дауы ырғағы, - барлығының жауап алуды жеткілікті жасалуы маңызды болып табылады. Криминалистикалық жауап алу бұл, процессуалдық жауап алудың мазмұны сияқты – құжатта (хаттамада) тіркелген тергеу үшін маңызды ақпарат болып табылады. Ендігі, осы жауап алу хаттамасында жауап берушінің ауызша түсініктері орын алады.

Жауап алу қылмысқа жағдай жасайтын шарттар мен себептерді жарыққа шығарып, іс бойынша қосымша дәлелдерді ұсынады, күдіктінің қылмыстық әрекетінің жаңа эпизодтарын, немесе басқа тұлғалардың қылмыстық әрекетінің тексеруге байланысты емес дәлелдерін анықтауға жол ашады. Жауап алуды дұрыс өткізу тергеушінің жұмыс барысын оң қалыптастырады және жазаны орынды таңдауға негіз.

Ереже бойынша жауап алудың екі мақсатын атап өтуге болады, біріншісі ол, бұрыннан белгілі емес ақпаратты алу, екіншісі, ол бұрыннан бар, бірақ тексерілмеген және нақты болып саналмайтын ақпаратты жоққа шығару немесе дәлелдеу.

Жауап алудың тактикалық міндеттерін айтсақ, олар келесі: жауап берушімен психологиялық қатынасты қалыптастыру; түсініктердің криминалистикалық талдауы; айтылғанды дұрыс қабылдау және ұмытылғанды қалпына келтіру мақсатында түсінік беретін, тұлғаларға көмек көрсету; жалған түсінік беруге бағытталған позицияны жеңу, және шындыққа жақын түсініктерді алу үшін шаралар қабылдау.

Жауап алу мақсаттары екі түрден тұрады, демек, заң мақсаттары және тактика мақсаттары болып табылады. Заң мақсаттары Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік кодексінің (бұдан әрі - ҚР ҚПК) 26 тарауында көрсетілген [1]. Негізімен, тергеу жұмысында жауап алу ең күрделі тергеу әрекеттерінің бірі екені белгілі. Себебі, жауап алу тергеушіден жоғары біліктілікті талап етеді.

Анықтама бойынша жауап алу дегеніміз, ол «тексерілетін жағдайды немесе онымен байланысты жағдайлар және тұлғалар туралы ақпаратты тергеушіге беру үрдісі» деп танылған. Алайда, жауап алу - тұлғадан түсінік алу үшін, тергеуге қажетті мәліметтер – тек ақпараттық жоспардағыдай орын алу керек.

Васильев А.Н., Карнеева Л.М. еңбегінде жауап алу күрделілігі тұлғаның тергеушіге түсінік беруге үнемі қарсылық көрсетуіне ғана байланысты емес, адал жауап берушінің түсінігінде анықтауға қажет және түсініктерді пайдалану және бағалауға қажет қателер мен бұрмалаулар, адасу және ойдан шығарулармен анықталады деп жазылған [2; 6].

Нақты бағалау бағалау үшін және жауап берушілердің түсініктерін қолдану да тергеуге керек жағдайларды қабылдау шарттарын ескеру маңызды орынға ие. Тексеру

кезінде тергеуші әдетте, қандай да бір жағдайлардың куәгерлері немесе қатысушылары болған әр түрлі тұлғалар оның жағдайларын әр түрлі жеткізеді. Әр түрлі адамдардың қабылданған ақпаратты қабылдау, есте сақтау және жеткізу ерекшеліктерімен байланысты.

Бүгінгі күні, жалған түсінік беру және бас тарту (тікелей немесе жанама түрде – «Білмеймін», «Көрген жоқпын») барынша бұқаралық құбылыс болғандықтан, тергеушінің өтірік пен нақтылық емес салдарын ажырата алуы ерекше орынға ие. Криминалистика, із пайда болуы заңдылықтары туралы ғылым ретінде, тәжірибеге тек нақты танылған заңдылықтарға негізделген ұсыныстарды ғана ұсынуы керек.

Жауап берушінің мәліметті бұрмалауы мен жасыруы тергеушінің жауап алудағы басым белсенділігі қажеттілігін білдіреді, бұл оған жеткен мәліметтерді қарапайым тіркеуші рөлінде қалмауы үшін қажет. Сондықтан, тергеушінің белсенділігі орынды.

Осы тұрғыдан тергеудің тактикалық жолын кеңейту қажеттілігі туындайды, себебі, қылмыскерлер үшін тәжірибелік кеңестер жеткілікті, сонымен қоса, тергеушіге кедергі жасау үшін нұсқаулықтар бар арнайы құралдар кездеседі. Мысалы, рецидивистер өздерін қорғау үшін жауап алудың тактикасына қарсы шеберлік ойынын жүргізе алады. Рецидивистер өз жауаптарын барынша толық, шынайы құрап, тіпті істің мәні түсіп қалатындай уәж құрады [3; 12]. Қылмыскерлердің осындай тәсілдерін алдын-алу үшін олардың айла-аларына тергеу тактикасы қарсы келу жеткілікті дәрежеде болу керек.

Тергеу жұмысында, бастысы – объективті ақиқатты анықтау, сондықтан жауап алуды тактикалық рәсімдеуде, барлық құрайтын элементтер, тергеуге қажетті мәліметтер, тергеушінің кәсіби деңгейі, оның жауап алу нысанасын түсінуі және т.б., кіреді.

Тактикалық тұрғыдан жауап алуда тергеуші мойындау түсініктерін алған жағдайда, соның ішінде мойындаумен келгенде тоқмейілсінбеу керек, себебі, тергеудегі қажетті детальдер назардан тыс қалып қалуы мүмкін. Сондай-ақ, еліміздің заңында дәлелдерді мойындауға жол бермеуді кеңінен айтылады, оларды алуды Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексінің талаптарының бұзылуымен, ол алынған дәлелдердің нақтылығына әсер ете алатын немесе істі тергеу барысында қылмыстық заң бұзушылық істің басқа ережелерінің бұзылуы немесе процеске қатысушылардың кепілдендірілген құқықтарын қысу немесе айырумен, яғни олардың шындыққа сәйкестілігімен байланыстырылады. Бұл талаптардың бұзылуымен алынған, нақты мәліметтердің заңды күші жоқ. Нақты мәліметтерді айғақ ретінде жарамайды деп танудың жалпы негіздеріне нұсқаулар қылмыстық сот ісі тәртібімен анықталатын заңнамада, яғни Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасы бар [1].

ҚР ҚПК 110 бабына сәйкес Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексінің алғаш рет жалпы дербес қағиданы енгізді, ол қылмыстық құқық бұзушылық үрдісті жүргізетін органдарды қылмыстық құқық бұзушылық үрдістің барлық кезеңдерінде, құқықтар мен міндеттерді түсіндіріп қана қоймай, оларды процеске қатысушылардың жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге де міндеттейді. Сондықтан, процестің әр қатысушысына процессуалды әрекет өндірісі басталғанға дейін оның қатысуымен оған ұсынылған құқықтардың жалпы мәнін түсіндірумен қатар, нақты және жеңіл түрде олардың нақты мазмұнын, сондай-ақ іске асыру технологиясын ашуы қажет [1].

Айтарлық, процеске қатысушыға құқықтары мен міндеттерін түсіндіру Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес оның осы істегі құқықтық мәртебесі өзгеруіне байланысты жеке орны болуы керек. Себебі, бұл жағдайда тергеушілер заң талаптарынан ауытқуға жол берсе, соттар осы жағдайларда алынған, нақты мәліметтерді жоюға қатысты өз өкілеттіктерін іске асырмайды. Нәтижесінде, процеске қатысушының мүдделері бұзылуы мүмкін. Бұл жағдайда процеске қатысушыларды қорғау жүзеге аспай қалады.

Тергеу барысында маңызды болатыны, ол іске қатысушымен тергеушінің қарым-қатынасындағы коммуникативтілік болып табылады. Қарым-қатынастың қалыптастыру,

оның алдында тұрған мақсаттар, шешімінің нәтижелілігі мен сапасы және т.б., тергеуге қатысушылардың мүдделері және құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету деңгейі тергеушінің тиімді қарым-қатынасты жүзеге асыру заңдылықтары және тактикасымен тиісті дәрежеде білуіне негізделеді.

Заң әдебиеттерінде көбіне назар аударылған, ол тергеу барысындағы қарым-қатынастың жекелеген, мысалы психологиялық қатынас, тергеу қақтығысы, іске қатысушы тұлғасын зерттеу, тактикалық тәсілдердің психологиялық негіздері сияқты мәселелерге, ал тікелей тергеушінің қызметіндегі коммуникативті қалыптастыру мәселесі толыққанды зерттелмеген.

Бұл орайда, В.Е.Коновалованың, В.Г.Лукашевич, В.Ю.Шепитьконың зерттеулерін ғана айтуға болады.

Негізі тергеу барысындағы қақтығыс мәселесі ерекше теориялық және тәжірибелік өзектілікке ие. Тексеріліп отырған оқиға жағдайларына қатысы бар тұлғадан ақпарат алу, тек жауап алу нысанында ғана мүмкін.

Жауап алу қарым-қатынасы, келесі жайттарға байланысты, олар:

- а) қатынастың нәтижесіне қызығыушылықтың болуы қажет;
- б) кездейсоқ жағдайлардан қауіптің орын алуы мүмкін болуы.

Жауап алуда бұл келесідей көрінеді:

а) қажет ақпаратты алу мақсатымен тергеушімен қарым-қатынасты қалыптастыру, өз жағдайын нақтылау және осыған сәйкес - тергеушіні өзіне қарату;

б) тергеушімен қарым-қатынастан үрейлену, одан бас тарту, ол қарсы әрекеттің әр түрлі нысандарына өсуі мүмкін.

Тергеудің қақтығысы мәселесі зерттеушілердің басым көпшілігі, тергеу тәжірибесіндегі шындыққа сәйкес, тергеуші қызметі «ереже бойынша, даулы жағдайларда өтеді және күрес сипатына ие» деп сипаттайды.

Ғалым И.Е. Быховскийдің пікіріне сәйкес, «даусыз тергеу» тұжырымы мәні жағынан теріс қана емес, зиянды да: «Дау жоқ жерде», айғақтарды жоқ қылуға ұмтылатын қылмыскерді жазғыруға ұмтылу, оның қоса қатысушылармен келіс әрекеттерін тоқтатуға, куәларды көндіруге, оқиға орнын жасауға, соттан немесе тергеуден жасырынуға ұмтылу керек пе? Жалған жағдайларды құрастыру мүмкіндігін берместен, оны кенеттен қылмыс үстінде ұстау керек пе? Дәлелдерді ұсынудың барынша тиімді әдістері, жауап алу тактикасын ойластыру керек пе?» [3; 215].

Бұрын тергеу «конфликтілік сипатқа, ақпарат үшін күрес сипатына ие» [4; 49], деп санаған А.М. Ларин, енді былай деп жазады: «Айыпталушыны күдіктіге ұқсастыратын қақтығысты тергеу теориясы, ғылым тәріздес мағынаға және ілгерілік ақтауға ие». Бұнда конфликтілік тергеуді жақатушылар идеясын нақты ауыстыру, әйтпесе олар күдіктіні қылмыскерге теңемейді, жәбірленуші мен куәні қосқандағы іс бойынша әділеттілікті анықтауға әдейі қарсы әрекет ететін, тергеуге қарсы тұратын тұлғаға қарсы әрекет қажеттілігін айтады. Тергеуші жауап берушіден шынымен де түсініктерді күтеді, бірақ олар алғашқы нұсқада қандай болатындығы жауап берушіге байланысты. Содан, тергеушіде аталған түсініктерді бағалау міндеттемесі және құқығы бар, және басқа да бар мәліметтермен салыстыру негізінде, және олардың логикалық және нақты сипатын талдау жолымен олардың объективтілігі туралы шешім жасай алады.

Бүгінгі күні тергеуге қарсы әрекет жасау жиі орын алатын боды. Тергеуге қарсы әрекеттің мақсаты, кедергі жасау, тергеушінің алдында және сот айғақтары ретінде оларды алдыда қолдану үшін қылмыстық сот өндірісі саласындағы қылмыстардың ізіне түсуге қарсы тұру мақсатын көздейтін, әрекеттер және әрекетсіздіктер жүйесі ретінде танылады.

Сондықтан, жауап алудың тактикалық тәсілдері сауатты ойластырылған жоспарға байланысты және тергеушілер үшін ғылыми нұсқаулықтар әзірлеу барлық уақытта маңызды болып табылады. Тергеу әрекетін жүзеге асыру барысында психологиялық ықпал етуді қолдану, құқықбұзушы немесе ықпалсыз куә алдында

Психологиялық ықпал етуге жол беруді жақтаушылар үнемі, ол тек тұлға еркін тежемей, ол үшін мінез-құлық бағытын таңдау мүмкіндігін қалдырып, оның заңды мүдделері мен қажеттіліктерін бұзбағанда ғана заңды деп таныла алады. Әдетте психологиялық ықпал етуге қатысты конфликтілі жағдайларда айтады. Психологиялық ықпал етудің тиісті және заңды тәсілдерін әр жағдайды ашуды тергеушінің таңдауын жеңілдету үшін, бұндай тәсілдерді құру және және шығару ұсынылады. Бұл тергеушілерді бұрыннан бар «жаңалықтан» құтқарады. Жауап алынған тергеушілер оларды психологиялық ықпал ету тәсіліне арнайы оқыту қажеттігін атап өтті, бұндай тәсілдерді қолдану бойынша нұсқаулықтар болмауы оларды жеткіліксіз қолдану себептерінің бірі болып табылады.

Психологиялық байланысты қалыптастыруға тергеушінің кәсібилігі ғана емес, сонымен қатар басқа да көптеген факторлар ықпал етеді; жауап алуға шақыру түрі, біріншіден шақыру қағазымен шақырғандағы белгісіздік алаңдаушылықты жоюға мүмкіндік береді, екіншіден шақыру фактісін туысқандардан, көршілерден, басқа да тұлғалардан шақыруға мүмкіндік береді, үшіншіден, тергеушінің жауап берушіге және оның мәселелеріне өзіндік сенім элементі болып табылады.

Психологиялық байланыс – бұл жауап алудағы қарым-қатынастың сан алуан қырларын іске асыру және тіркеуді талап ететін көпфакторлы құбылыс. Сол себепті психологиялық байланысты белгілеу туралы өзіндік тактикалық тәсіл туралы емес, әр түрлі тактикалық тәсілдер жиынтығын шешетін тактикалық міндет деп түсінген орынды.

Зерттеудің криминалистикалық көзқарасы - толық және нақты түсініктерді алу мақсатында жауап берушіге ықпал етудің барынша тиімді тәсілдері, жауап алуды басқарудың тактикалық тәсілдерінің әр нақты жағдайын таңдау үшін қолданыла алады.

Жауап берушімен бірінші кездесуге дейін тергеушіде оның тұлғасын алдын-ала зерттеп алу мүмкіндігі бола бермейді, сондықтан аталған мәселе тек тікелей қарым-қатынас кезінде ғана шешіледі.

Бірінші кездесуде қалыптасатын ықпал негізін мінез-құлық ерекшелігі, даму деңгейі, болып жатқанға әрекет ету сипаты құрайды. Бұл ықпал тергеушінің өмірлік және кәсіби тәжірибесіне, оның ой өрісіне, зеректілігіне байланысты. Жауап беруші мінез-құлқының сыртқы факторларын талдау тергеуші үшін орын алатыны, олар:

а) психологиялық байланысты қолдану үшін бағдар;

б) қарым-қатынасқа қатысушылардың психологиялық басқа да ерекшеліктерін зерттеу үшін материал;

в) тергеуші қолданатын тәсілдер мен әрекеттердің сәйкестігі.

Алайда, бұл мәліметтер қандай да бір жағдайда тергеуші қызметіне дәлелдік құндылықтары бола бермейді. Тергеушінің тергеу әрекетіне қатысушылардың олардың мазмұнына және қолданылатын тәсілдеріне қатынасы көрінісінің сыртқы факторларын талдауы, бірақ «айыптылық диагностикасы үшін емес», жағдайдың таңдалған тәсілдерге, бағалауға әрекет етуді, ол жауап берушінің қойылған сұрақтарға, көрсетілген материалдарға және т.б. әрекет етуін анықтау үшін пайдалы болады.

Бұлардың бәрінен басқа, бұл да тұлғаның эмоционалдық жағдайының сыртқы көріністеріне абай қарау керектігінің дәлелі. А.В. Дулов бұл әрекеттерді тіркеуді және болашақта оларды жауап беруші түсінігінің «шынайы» түсініктерін алу құралы ретінде қолдануды ұсынады: «Техникалық құралдардың көмегімен, - деп жазады ол, - күдіктінің әрекеті... бейнероликке жазуға, магнитофон лентасына тіркеле алады. Тіркеу нәтижелері оны реакциясын қосымша көрсету үшін күдіктіге әрі қарай ықпал ету барысында қолдануға болады» [5; 246].

Сондықтан, бірінші кезекте жауап алу сапасы мен нәтижесін қамтамасыз ету үшін, ол үрдісті қарастыру және қарым-қатынас процесі ретінде зерттеу, тергеу әдістері мен құралдарын тәжірибеге енгізуге ұсынылатын тактикаларды жүйелеу, ғылыми және тергеу әрекеттері өндірісі тактикасы негізінде нұсқаулықтар әзірлеу тергеу әрекетін жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V ҚРЗ. Егемен Қазақстан, 10.07.2014ж., №133 (28357). 02.01.2021. №180-VI (өзгерістер мен толықтыруларымен).

2 Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юридическая литература, 1970. - 289 с.

3 Быховский И.Е., Глазырин Ф.В., Питерцев С.К. Допустимость тактических приемов при допросе: Учебное пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. – 197с.

4 Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. – М.: Юрид. лит., 1970.

5 Дулов Л.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. Минск: «Высшая школа», 1971.

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ И УСЛОВИЯХ ПРОЯВЛЕНИЙ ОСОБОЙ ЖЕСТОКОСТИ В ДЕВИАНТНОМ ПОВЕДЕНИИ

*Абдысадық А., Жуманова А., магистранты I курса, юридического факультета
КарУ им. Е.А.Букетова*

*Научный руководитель: профессор кафедры уголовного права, процесса и
криминалистики, к.ю.н. Б.А.Аманжолова*

Огромное влияние на нравственное формирование личности оказывают неблагоприятные условия жизни в детстве, порождающие общую дезадаптацию и весьма существенные сложности в усвоении ею нравственных и правовых норм. Неблагоприятное нравственное формирование личности - результат взаимодействия негативных личностных свойств человека и внешних негативных обстоятельств образующих конкретную жизненную ситуацию, предшествующую преступлению, в которой личность принимает решение совершить преступление.

Конфликтная жизненная ситуация зачастую становится причиной совершения убийства с особой жестокостью и находит разрешение под воздействием объективных и субъективных обстоятельств. Объективное содержание такой ситуации представляет собой неправомерное поведение потерпевшего, выраженное в насилии, тяжком оскорблении и других провоцирующих факторах, проявляющихся в действиях потерпевшего, носящих интенсивно провоцирующий характер и направленных в отношении конкретного лица - либо самого виновного, либо других лиц. Как правило, такие действия характеризуются стремлением причинить физический или моральный вред кому-либо, в основе которых лежит личностная установка на игнорирование норм морали, общественных взаимоотношений. В ответ на антиобщественные действия потерпевшего виновный причиняет ему вред, совершает убийство, причем избирает такие способы его причинения, при которых потерпевший претерпит особые мучения и страдания.

Рост числа лиц с неблагоприятным нравственным формированием личности происходит в результате безработицы, которая неизбежно приводит к обнищанию и морально-нравственной деградации части населения, склонившейся к алкоголизму, наркомании, а также снижению образовательного и культурного уровня. Представители данной среды в результате утраты позитивных социальных связей, навыков законопослушного поведения самоизолированы от общества, что препятствует их возвращению к общественно полезной деятельности и включению в нормальную жизнь. Как следствие, средой обитания таких лиц становится антиобщественная среда. Исследование показало, что социальные стороны жизни являются основными причинами совершения практически всех преступлений, формирования чувства озлобленности, отверженности обществом и, самое главное, неуважения к жизни другого лица.